

УДК 372.882

Т.О. Яценко,

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник, докторант

Інституту педагогіки НАПН України

ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ МЕТОДИКИ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

У статті запропоновано варіант періодизації методики навчання літератури як науки, що передбачає шість етапів в історії розвитку методичної думки, кожен із яких співвідноситься із історичним періодом національного культурного розвитку. У визначенні та характеристиці означених періодів ураховано характер українського виховного ідеалу відповідної історичної епохи.

Ключові слова: національний культурний розвиток, тенденція, методика навчання літератури, українська література, виховний ідеал.

Постановка проблеми. Визначення і пояснення основних тенденцій становлення методики навчання літератури зумовлюють необхідність умовного поділу цього процесу на часові відрізки, що характеризуються певними особливостями суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя суспільства. Формування вітчизняної методичної думки відбувається у відповідності до державних завдань, культурних запитів суспільства та особистісних інтересів громадянина, що мають історичний характер та свої особливості на певному етапі національного розвитку в світовому контексті. Першим ґрунтовним дослідженням на цю тему є нариси з історії методики викладання української літератури О. Мазуркевича [6], в яких послідовно характеризуються педагогічні ідеї провідних діячів української культури, передусім – мистецтва слова.

Аналіз досліджень. Вивчення історії вітчизняної методичної науки корелює з проблемою визначення етапів її становлення та характеристики кожного з них. Шляхи розвитку цієї науки висвітлюються у багатьох науково-методичних працях, у яких системно викладається її теоретичний курс та практичні положення (Т. Бугайко і Ф. Бугайко, Н. Волошина, Є. Пасічник, С. Пультер і А. Лісовський, А. Ситченко, Г. Токмань). Вчені-методисти розкривають етапи, джерела й чинники розвитку методики навчання літератури, вказують на зміну історичних епох і суспільних потреб, коментують ідеї науковців-методистів та інших гуманітаріїв, передусім філософів, педагогів, літературознавців та письменників, глобалізаційні та інтеграційні процеси в освіті, характеризують нові інформаційні технології та інші нетрадиційні форми і методи роботи на уроці літератури тощо.

Проблему становлення літературної дидактики частково вирішує науково-методичне дослідження О. Семеног і Л. Базиль [8], в якому на матеріалі літературних джерел 20-30-х рр. ХХ ст. простежуються тенденції становлення літературної освіти в Україні. За основу викладу автори беруть конкретний історичний період, характеризують перші педагогічні проекти радянської школи й аналізують методичний внесок видатних учених того часу, зокрема О. Дорошкевича, О. Білецького та А. Машкіна.

Виділення нерозв'язаних раніше аспектів загальної проблеми. Однак проблема цілісної періодизації методики навчання української літератури залишається нерозробленою і потребує спеціального дослідження. Оскільки розвиток методики навчання української літератури зумовлюється нерозривним зв'язком освіти і культури, що посилює увагу до закономірностей культурного поступу, насамперед – українського, характерного своїм людиноцентризмом, то виникає необхідність акцентувати на етапах культурного розвитку української нації й держави.

Мета статті – розглянути національне культурне середовище як основу розвитку методики навчання літератури; визначити й охарактеризувати періоди

розвитку методики навчання української літератури в школі з урахуванням культурологічного контексту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Системний погляд на духовні джерела українського народу визначається багатофункціональністю культурного простору, формує поняття про українську культуру як єдине ціле, пронизуючи всі сфери й рівні суспільного життя, передусім його економіку, ідеологію та політику, розвиток гуманітарних наук і мистецтв, історію та мови тощо, охоплюючи протилежні напрями та ідеї розвитку всього суспільства, нації та держави. Тому періодизація розвитку української культури має методологічне значення для характеристики основних етапів становлення методики навчання літератури. Вчені називають *сім історичних періодів української культури*: 1) період «від її витоків і до прийняття християнства; 2) «час існування княжої держави – Київської Русі та Галицько-Волинського князівства»; 3) «литовсько-польську добу»; 4) «козацько-гетьманську добу»; 5) «від часів зруйнування Гетьманщини і до початку ХХ ст.»; 6) час «нового міжвоєнного та повоєнного поневолення України її східними та західними сусідами й охоплює період від початку ХХ ст. до кінця 80-х рр.»; 7) «від кінця 80-х рр. і до сьогодні» [4 с. 324-337].

Розглядаючи історичні етапи – хронологію розвитку української культури, необхідно зосередитися на домінуючих факторах духовності: концепції людини й естетичному ідеалі певної історичної епохи, яка відповідає основним положенням філософії антропоцентризму, що є пріоритетною в сучасному національному освітньому просторі [2]. Орієнтиром у визначенні етапів розвитку методичної науки обираємо характеристику історичних періодів національного культурного розвитку, відповідно до яких П. Юркевич визначає періоди виховання.

На думку сучасних дослідників [3], у філософсько-педагогічній концепції вченого поняття педагогічного ідеалу пов'язується з уявленням про досконалу людину, ідеал особистості, що має історичний характер. Так, обмежений духовний світ стародавніх людей був зумовлений залежністю духу від фізичних

властивостей тіла. В античному світі вже домінував ідеал добра, краси й істини, що мав виразний гуманістичний характер, оскільки вимагав повного і гармонійного розвитку особистості. На думку П. Юркевича, уявлення про людину як «осереддя гуманності» [2, с. 25] найбільш виразно визначилося в епоху християнства, що дало змогу Я. Коменському розглядати людину як предмет виховання. Формування особистості відтак сприймалося як зростання її духовності у зв'язках із Богом, а виховний ідеал народу визначався його світоглядом та віковим буттям, що мають особливості, характерні для певної історичної епохи [2, с. 71-74]. У період християнства, як стверджує І. Крип'якевич, в Україні почала розвиватися освіта і наука, з'явилися перші школи і навчальні книги [3, с. 44]. Отже, цілеспрямований розвиток особистості у період українського Середньовіччя відбувався завдяки системній шкільній освіті.

Зародження основ педагогічної науки в Україні вчені пов'язують із праслов'янським періодом Давньої Русі (III ст.), який тривав від витоків української культури до прийняття християнства [2]. Педагогічна справа від початку була родинною: всі старші були вихователями молодших дітей. Поява дяківських шкіл засвідчувала формування системного навчання і виховання дітей, метою якого була підготовка молоді до життя у гармонії з природою та суспільством. Про розвиток освіти того періоду, за твердженням Л. Медвідь, «свідчить мовна педагогічна термінологія праслов'янського походження: наука, знання, вчення» [7, с. 20].

Зважаючи на те, що фіксовані писемні згадки про перші школи відомі ще за часів Київської Русі, *становлення української методичної думки відносимо до другого періоду* національного культурного розвитку, позначеного прийняттям християнства. З формуванням класового феодального суспільства новий політичний статус Київської держави вимагав створення шкіл, в яких готували дітей службової знаті й духовенства для зовнішніх політичних і торгівельних зв'язків [7, с. 20]. Створювалася певна система освіти [7, с. 35-36], і перші школи потребували навчальних книг, із появою яких О. Мазуркевич

пов'язує зародження методичної думки в Україні. В основу змісту освіти цих шкіл «було покладено сім вільних мистецтв (наук): граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію і музику», тому їх виникнення як навчальних закладів пов'язуємо з появою методичної книги і науки про навчання. Ці школи книжного вчення [7, с. 35-36] залежали від книгопродукції та потребували пояснень до роботи з писемними джерелами, що об'єктивно є зародками методики літератури. Індивідуально-групова форма навчання у перших українських школах стала прообразом сучасної класно-урочної системи освіти.

Надходження великої кількості релігійних книг, подальша необхідність тлумачення їх християнського змісту та нових форм його викладу спонукали духовенство та державних діячів до пошуків адекватних методів діяльності. В «Ізборниках Святослава» видавалися наукові статті з поясненням теоретико-літературних понять, знання про які сприяло засвоєнню художніх текстів, що безпосередньо корелювало з методикою викладання літератури (Г. Херобоск «Про образи»). Вітчизняна педагогічна думка акцентує на основах дидактики в тогочасних пам'ятках, зокрема, про значення книги та освіти в розвитку людини і держави, про ефективність сократівського методу навчання тощо. Викликають інтерес педагогічні ідеї мудрого книгочитання та правильного письма, спілкування народною, слов'янською мовою, дидактичні поради, представлені у передмовах до книг [7, с. 56-68]. Так поступово вирізняється *тенденція до гуманізації освіти, зв'язку навчання з життєвими потребами окремої особистості й усього суспільства.*

Своєрідним методичним посібником того періоду вважається Повчання Володимира Мономаха дітям, в якому викладено актуальні й нині педагогічні ідеї природовідповідності навчання, комплексного підходу до виховання та його зв'язку з життям [9, с. 11-12]. Орієнтиром у Повчанні дітям виступає педагогічний ідеал, який у філософському розумінні П. Юркевича складає комплекс пріоритетних для національної культури уявлень про досконалість людини, її місце та призначення у світі.

Виховний ідеал українців набирає виразності у «Слові о полку Ігоревім», в якому втілені ідеї гуманістичного, морального та патріотичного виховання [3, с. 73]. Тодішня освіта, – переконує Л. Медвідь, – «відбивала земні ідеали народних мас, їхні погляди на розумовий розвиток, формування трудових навичок, моральні якості», передусім – патріотичні почуття [7, с. 45]. Так, у «Повісті минулих літ» наскрізною є виховна ідея єднання слов'янських земель, а сам літописний жанр заклав міцні основи вітчизняної історичної науки. Усі подальші етапи культурного розвитку людства пов'язані з модифікаціями виховного ідеалу під впливом суспільно-політичних умов.

Отже, становлення методики викладання літератури відбувалося в християнський давньоруський період, а основна освітня концепція представлена в писемних джерелах – «Слові о полку Ігоревім» та «Повісті минулих літ».

Третій період культурного поступу української нації, що почався з усвідомлення православною елітою значущості своєї культури (з середини XIV ст.), перебуває в межах литовського панування: державною мовою Великого Литовського князівства була «руська», а правовою основою – «Руська правда». Цей період позначився визвольними рухами українського народу як проти польського, так і литовського гніту, а також промосковськими настроями. Водночас зростав вплив православної церкви, яка «...стала виконувати роль не лише опікуна української культури, а й чинника національної консолідації українського народу» [4 с. 328]. Намітилося протистояння католицької та православної церков, латинської та грецької мов, виникла потреба реформування духовно-культурного життя народу.

У національно-визвольній боротьбі визначилася тенденція до відродження української культури, у тому числі й освіти, концептуальною основою якої була козацька педагогіка, а осередками – братські школи, через які «почали поширюватися в Україні засади гуманістичної педагогіки» [4, с. 328], актуальної й нині. Виникає і новий тип школи: греко-слов'яно-латинської, яка втілювала основні вимоги давньоруської культурно-просвітницької традиції [1,

с. 11], головною з яких було прагнення консолідувати духовні здобутки різних народів і культур. На початку XVII ст. в Україні діяло вже 30 братських шкіл, що викликало гостру потребу в національно свідомих педагогічних кадрах, власне українських школах, нових навчальних книгах та методичних правилах їх опрацювання. Навколо цих шкіл гуртувалося свідоме українство, серед них і Лаврентій Зизаній та Мелетій Смотрицький, які рухали педагогічну науку, предметні методики, обстоюючи національну школу. В братських школах викладання проводилося рідною мовою, за спеціальними навчальними програмами, значна увага приділялася розумовому та моральному вихованню, організації навчального процесу. Формувалася концепція побудови української системи освіти на національних цінностях та загальнолюдських принципах (І. Вишенський) та окреслювалася *тенденція до розумового і морального розвитку особистості, «продуманості та цілеспрямованості навчального і виховного процесу», поєднання зусиль батьків і школи у формуванні особистості, орієнтація на народні цінності, передусім – рідну мову* [1, с. 12-13].

Із початком книгодрукування в Україні від кінця XVI ст. активізувалося видання книг навчального призначення, зокрема «Букваря» І. Федорова, граматики, тлумачного словника П. Беринди, що сприяло розвитку методичної думки. Оскільки освіта почала набирати масового характеру, то поширювалися слушні педагогічні ідеї щодо врахування індивідуальних особливостей школярів, а з уведенням до навчального плану вищих шкіл, зокрема Києво-Могилянської колегії, різних курсів наук: філософії, історії, географії, геометрії, астрономії, психології, логіки, словесності тощо, освіта починала виконувати свою інтегративну функцію з формування цілісного світогляду учнів та різнобічної підготовки їх до життя.

Важливим посібником з методик викладання шкільних предметів є каталоги навчальних книг, а також рекомендації до роботи з ними, а основним методом викладання – лекція з елементами диспуту.

Отже, виховний ідеал *третього періоду розвитку методики літератури*, який пов'язуємо з епохою українського Середньовіччя й Відродження, характеризується високою культурою, патріотичними почуттями, гуманістичним характером, активною діяльністю особистості на суспільне благо.

Козацько-гетьманська доба характеризується новими історичними умовами, протилежними за своїм спрямуванням – визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, що сприяло національному відродженню та приєднання в 1654 р. України до Росії. *Четвертий* період розвитку української культури (XVII-XVIII ст.ст.) відбувався в умовах розпаду українських земель і формування ринкових відносин, що об'єктивно сприяли консолідації різних територій, водночас потребували нових якостей освіти й культури. Цей період багатий на різні педагогічні теорії й методичні школи – в Україні запроваджується класно-урочна система навчання, призначенням якої було за короткий час підготувати потрібну кількість грамотних людей, спроможних влитися у мануфактурне виробництво. Домінантою розвитку української культури цього періоду вчені вважають вплив козацтва, що «перетворився на один із доленосних та визначальних факторів її розвитку [4, с. 330], і потужним осередком цього розвитку виявилася Острозька школа.

У цей період розкривається педагогічний талант Ф. Прокоповича – поборника освіти як рушійної сили суспільного розвитку. Важливого значення він надавав вимогам до фахової підготовки вчителів, вибору методики викладання, перекладам книг на доступну – слов'янську мову, звертав увагу на режим навчання та порядок прочитання книг, рекомендував навчальний процес вибудовувати від простого до складнішого, прогнозуючи очікуваний результат, переводячи його в дидактичну мету, передбачав заохочення кращих школярів [1, с. 164-171]. Формується ідеал людини знаючої та охочої до пізнання, корисної тим для держави й самої себе. Цінуються знання і вміння, передусім у гуманітарній сфері, як найбільш впливовій на людину та суспільство. Щастя

людини пов'язується у концепції Ф. Прокоповича з духовним розвитком особистості.

У зв'язку з входженням України до складу Росії зріють тенденції до централізації державної влади й авторитаризму в суспільних відносинах, у тому числі – й освіти, що значно уповільнює її гуманістичну спрямованість. В Україні починають створюватися державні школи з російською мовою навчання.

Український виховний ідеал зазнає невластивих йому впливів, що спонукають до переваги загальних, імперських цінностей над особистими, внаслідок чого особистість не сприймається як самоцінність. Філософським орієнтиром у такому осмисленні цієї епохи є твердження П. Юркевича про те, що людський дух є не родовий, а особистий. Знаковою особистістю цього періоду є постать Г. Сковороди, творчість та педагогічні ідеї якого пронизує гуманістичний пафос: виховання особистості у відповідності з природою, у злагоді з собою, внаслідок розумового та морально-естетичного самовдосконалення. Наслідуючи народні традиції, філософ виступав передусім за традиційне родинне виховання з домінуючою роллю матері – Берегині роду. Важливим дидактичним засобом він вважав різні вправи, творчі роботи, а умовами успішного навчання – самостійність і наполегливість школярів. Основою саморозвитку особистості філософ вважав самопізнання.

У період перебування Правобережної України під владою Польщі та Австро-Угорщини, національна освіта занепадає: відбувається денаціоналізація українського населення, закриваються братські школи, натомість активізується діяльність католицьких. За характеристикою І. Франка, освіта на західноукраїнських землях була мертвою, бо учням пропонувалися «наймертвіші твори наймертвіших авторів». Це – *четвертий період розвитку методики літератури, духовно-просвітницький*. До його освітніх досягнень, підкреслює Л. Медвідь, «можна віднести творче поєднання східнослов'янської традиції (вивчення грецької і старослов'янської мов, православ'я) і західноєвропейської (вивчення латинської мови, завдяки якій молодь

прилучилася до наукових і культурних цінностей Західної Європи)» [7, с. 81-82].

П'ятий період розвитку української культури охоплює півтора століття і, на думку вчених, складає три підперіоди: 1) кінець XVIII – кінець 50-х рр. XIX ст.; 2) 60-90 рр. XIX ст.; 3) початок XX ст. Перший підперіод характеризується відродженням демократизму й проголошенням національних цінностей, передусім української мови (епоха просвітительського реалізму); другий – входженням у світовий культурний процес, і третій – утвердженням у світовому науково-мистецькому просторі, загальнолюдській культурі. Протягом XIX ст., зазначає Л. Медвідь, «у галузі освіти визначилися дві тенденції розвитку: перша – офіційна освітня політика пронизана ідеями націоналізму та авторитаризму; друга розвивала демократичні підходи до формування системи освіти» [7, с. 128], що було пов'язано з низкою реформ тодішньої школи, яка стала частиною державного апарату, а також впливом людиноцентричних ідей в тодішньому українському освітньому просторі.

Наукова думка про вивчення літератури вийшла на новий етап свого розвитку, пов'язаний з іменами В. Стоюніна, В. Водовозова, Ф. Буслаєва, М. Пирогова та інших, методичні ідеї яких досі не втратили свого значення. Набирає обрисів тенденція до розумового і морального виховання учнів засобами мистецтва слова, розкриття естетичного значення художнього твору. Цей період вважається початком системного розвитку методики навчання літератури як науки. На думку вчених, це була епоха національно-культурного відродження українців, особливо помітного в гуманітарній сфері, що виявилось в популяризації народної мови, в театрі, етнографії, історії, фольклористиці, що засвідчувало гуманістичну тенденцію духовного розвитку людини, найбільш відповідну українському народові. Домінантною визначалася художня література, що «першою серед інших складових культури, показувала, як треба вирішувати найскладніші проблеми тогочасного духовного життя українського суспільства, утверджувала в його свідомості оптимістичну віру в майбутнє» [4, с. 330]. До середини XIX ст. прогресивні письменники (І. Котляревський,

Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський та інші) активізували ідеї боротьби за українську літературну мову, за навчання і виховання широких верств населення, відкривали нові школи, орієнтували навчання і виховання на народний лад і козацький дух, що допомогло згодом протистояти утискам української мови і культури та асиміляторським заходам російського царизму.

Визначальною у національному відродженні є творчість Т. Шевченка, який вивів українську літературу і мистецтво на загальнолюдський рівень. Поет, художник, мислитель, відомий усьому світові як визначний гуманіст, не був професійним педагогом, проте у своїх творах висловив актуальні й нині думки щодо питань освіти і виховання дітей. Він увійшов в українську педагогіку як автор «Букваря Южнорусского» (1861 р.) – передового для свого часу підручника для учнів недільних шкіл. Т. Шевченко виступав за необхідність освіти простого народу й права на навчання рідною мовою, закликав цінувати художнє слово, яке має збудити розум і почуття людини. Світова велич Т. Шевченка полягає в тому, що його ідеалом є особистість, здатна виразити провідні риси української духовності та стверджувати її гуманістичний характер; засвоювати світовий художній досвід і запропонувати свою модель вирішення суспільних, гуманітарних, наукових та художніх проблем загальнолюдської значущості; створювати шедеври мистецтва і робити наукові відкриття, що виводять українську націю на світовий рівень.

Отже, *п'ятий період української культури*, що охарактеризований вище окресленими основоположними ідеями, має фундаментальне значення для розвитку методики викладання літератури.

Шостий період у розвитку української культури (від початку до 80 рр. ХХ ст.) культурологи поділяють на кілька підперіодів: 1) національно-культурного будівництва в Україні-державі; 2) жорстокого тоталітаризму; 3) другої світової війни – Вітчизняної; 4) повоєнний; 5) імперського тиску на українську культуру часів «розвинутого соціалізму» та спротиву йому; 6) краху тоталітарного режиму. Кожен із них має свої суперечності, сприятливі та руйнівні чинники національної культури, як у матеріальному виробництві, так і

в гуманітарній сфері. У цей період українська школа стала досить авторитарною, а її випускники виявилися у більшості своїй конформістами, однак і в цих жорстоких суспільно-політичних умовах зароджувалися й міцніли ідеї гуманізму, духовності та національної самосвідомості. Це – *шостий період розвитку методики літератури*, найбільш суперечливий і трагічний, водночас плідний і повчальний. Кожен його підперіод має свої провідні тенденції, здобутки і втрати, тому потребує ґрунтовного дослідження.

Нині Україна переживає *сьомий період* свого культурного поступу, головною прикметою якого є національне відродження, проголошене суверенною державою як пріоритетне. Основним державотворчим фактором і засобом спілкування в суспільстві проголошена українська мова, що виступає інструментом самоідентифікації нації та засобом творення духовних цінностей народу. «Українська мова в навчальному процесі, – стверджують культурологи, – найбагатіший ґрунт для формування внутрішньо сильної і багатогранної особистості» [4, с. 337], найперша умова реалізації національної ідеї, освіти і культури українського народу (за О. Потебнею, І. Франком, І. Огієнком, В. Сухомлинським).

Висновки. Культурологічне середовище літературної освіти зміцнює гуманістичні тенденції інтеграційного характеру, які виявляються у спрямованості до формування суспільного ідеалу, створенні діалогової взаємодії суб'єкта з природою та соціумом, у мистецькому та науковому контексті, налаштовують на впорядкування освітнього простору, що має забезпечити сприятливі умови для формування в учнів ключових компетентностей.

Отже, етапи розвитку методики навчання української літератури органічно співвідносять з періодами культурного становлення українського народу; орієнтиром у визначенні тенденцій цього процесу є виховний ідеал українця, характер якого на кожному історичному відрізку часу зумовлює методологію освіти і культури, а також позначається на формуванні особистості.

Становлення і розвиток методичної науки і практики у контексті української культури відповідає народному світорозумінню й виховному ідеалу, тому має цілісний характер і об'єктивне значення. В умовах розвитку суверенної України реалізується концепція літературної освіти й діють єдині стандартизовані вимоги до навчальних досягнень школярів. До методичної скарбниці входять здобутки не лише материкової України, а й діаспори; відбувається взаємозбагачення й різних методик викладання, насамперед, української та російської літератур, світової літератури загалом, внаслідок чого здійснюється вихід на загальнолюдські духовні обрії. Цілісність методичної думки полягає і в тому, що на концептуальному рівні врівноважуються змістовий і формальний аспекти навчання літератури, відбувається аналіз і синтез художнього твору, його розуміння і засвоєння, а для осягнення тенденцій її розвитку визначаються та характеризуються всі історико-культурні періоди як вихідні чинники освіти і науки, що засвідчує їх безперервність.

В статье предложен вариант периодизации методики обучения литературы как науки, которая предусматривает шесть этапов в истории развития методической мысли, каждый из которых соотносится с историческим периодом национального культурного развития. В определении и характеристике представленных периодов учтен характер украинского воспитательного идеала соответствующей исторической эпохи.

Ключевые слова: *национальное культурное развитие, тенденция, методика обучения литературы, украинская литература, воспитательный идеал.*

In his article the author offers one of the ways of methodology of literature education as a science periodization which provides six stages in the history of development of methodological idea. Each of them is related to the corresponding historical period of national cultural development. The nature of the Ukrainian

educational ideal of the corresponding historical epoch is taken into account within determination and description of certain periods of development.

Keywords: *national cultural development, tendency, the methodology of literary education, Ukrainian literature, educational ideal.*

Література

1. Антологія педагогічної думки Української ССР / Сост. Н. П. Калениченко. – М.: Педагогіка, 1988. – 640 с.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
4. Кузьміна С. Л. Філософсько-педагогічна концепція П. Д. Юркевича: моногр. / С. Л. Кузьміна. – К.: Центр практичної філософії, 2002. – 164 с.
5. Культурологія: українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. Л. Шевнюк та ін. / За ред. М. М. Заковича. – 4-е вид., випр. і допов. – К.: Знання, 2009. – 589 с.
6. Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики викладання української літератури / О. Р. Мазуркевич. – К.: Радянська школа, 1962. – 375 с.
7. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
8. Семенов О. М., Базиль Л. О. Становлення шкільної літературної освіти в Україні (на матеріалі літературних джерел 20-30-х рр. ХХ століття): навч. посіб. / О. М. Семенов, Л. О. Базиль. – Київ-Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – 226 с.
9. Ситченко А. Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. для студ-філологів / А. Л. Ситченко. – К.: Ленвіт, 2011. – 291 с.
10. Смирнов В. Г. Феофан Прокопович / В. Г. Смирнов. – М.: Соратник, 1994. – 224 с.

1. Antologiya pedagogicheskoy mysli Ukrainskoy SSR / Sost. N. P. Kalenichenko. – M.: Pedagogika, 1988. – 640 s.
2. Entsiklopediya osviti / Akad. ped. nauk Ukrayini; golovniy red. V. G. Kremen. – K.: Yurinkom Inter, 2008. – 1040 s.
3. Istoriya ukrayinskoyi kulturi / Za zag. red. I. Krip'yakevicha. – K.: Libid, 1994. – 656 s.
4. Kuzmina S. L. Filosofsko-pedagogichna kontsepsiya P. D. Yurkevicha: monogr. / S. L. Kuzmina. – K.: Tsentr praktichnoyi filosofiyi, 2002. – 164 s.
5. Kulturologiya: ukrayinska ta zarubizhna kultura: navch. posib. / M. M. Zakovich, I. A. Zyazyun, O. L. Shevnyuk ta in. / Za red. M. M. Zakovicha. – 4-e vid., vipr. i dopov. – K.: Znannya, 2009. – 589 s.
6. Mazurkevich O. R. Narisi z istoriyi metodiki vikladannya ukrayinskoyi literaturi / O. R. Mazurkevich. – K.: Radyanska shkola, 1962. – 375 s.
7. Medvid L. A. Istoriya natsionalnoyi osviti i pedagogichnoyi dumki v Ukrayini: navch. posib. / L. A. Medvid. – K.: Vikar, 2003. – 335 s.
8. Semenog O. M., Bazil L. O. Stanovlennya shkilnoyi literaturnoyi osviti v Ukrayini (na materialy literaturnih dzherel 20-30-h rr. HH stolittya): navch. posib. / O. M. Semenog, L. O. Bazil. – Kiyiv-Gluhiv: RVV GDPU, 2006. – 226 s.
9. Sitchenko A. L. Metodika navchannya ukrayinskoyi literaturi v zagalnoosvitnih zakladah: navch. posib. dlya stud-filologiv / A. L. Sitchenko. – K.: Lenvit, 2011. – 291 s.
10. Smirnov V. G. Feofan Prokopovich / V. G. Smirnov. – M.: Soratnik, 1994. – 224 s.